

ET RESURREXIT

Passie en opstanding op ikonen

ET RESURREXIT

Passie en opstanding op ikonen

Joost Heutink en Marc Loerke (redactie)

uitgeverij

Het Ikonenmuseum in Kampen, gevestigd in een deel van een middeleeuws minderbroederklooster, biedt inmiddels meer dan tien jaar onderdak aan een indrukwekkende collectie Russische, Griekse en Ethiopische ikonen. Het Ikonenmuseum spant zich in om, met hulp van een groot aantal vrijwilligers, jaarlijks wisseltentoonstellingen te organiseren die interessant zijn voor een breed publiek van liefhebbers en kenners van christelijke kunst en in het bijzonder de ikonenkunst.

'*Et Resurrexit*' is inmiddels al weer het vijfde in een reeks door Uitgeverij Kok uitgegeven boeken die als blijvend naslagwerk en aandenken bij een gelijknamige expositie zijn uitgegeven. Pasen is het belangrijkste christelijke feest. In zowel de tentoonstelling als het boek '*Et Resurrexit*' wordt de oosters-orthodoxe iconografie van Pasen toegelicht, waarin de overwinning van Christus op het rijk van de dood centraal staat.

De tentoongestelde en hier afgebeelde ikonen en paaseieren zijn voor een deel afkomstig van particuliere verzamelaars uit Nederland, België en Duitsland. Het Ikonenmuseum is bijzonder dankbaar dat zij deze objecten voor dit doel beschikbaar wilden stellen. Deze tentoonstelling is ook de eerste keer dat ikonen uit de beroemde kunstcollectie van SD Worx, die het Ikonenmuseum onlangs in beheer heeft gekregen, in Nederland aan een groot publiek worden getoond.

Onze waardering gaat uit naar iedereen die '*Et Resurrexit*' mogelijk maakte. In de eerste plaats bijzonder grote dank voor de auteurs van dit boek: Joost Heutink, Marc Loerke, Stefan Jeckel en Liesbeth van Es. Dit geldt natuurlijk ook voor de leden van de expositiecommissie en onze conservator Joost Heutink. Zonder hun inspanningen en maandenlange voorbereiding was het niet mogelijk geweest dit boek uit te geven en de tentoonstelling te organiseren.

Daarnaast is een woord van dank verschuldigd aan de vrijwilligers van het Ikonenmuseum, die het iedere dag weer mogelijk maken dat het museum voor publiek toegankelijk is en dat bezoekers zich welkom weten.

Wij wensen u veel genoegen bij het lezen van dit boek!

Namens het Ikonenmuseum Kampen en de Alexander Stichting voor Russisch-orthodoxe kunst,

Jaap Bezemer, secretaris

Helmich Heutink, voorzitter

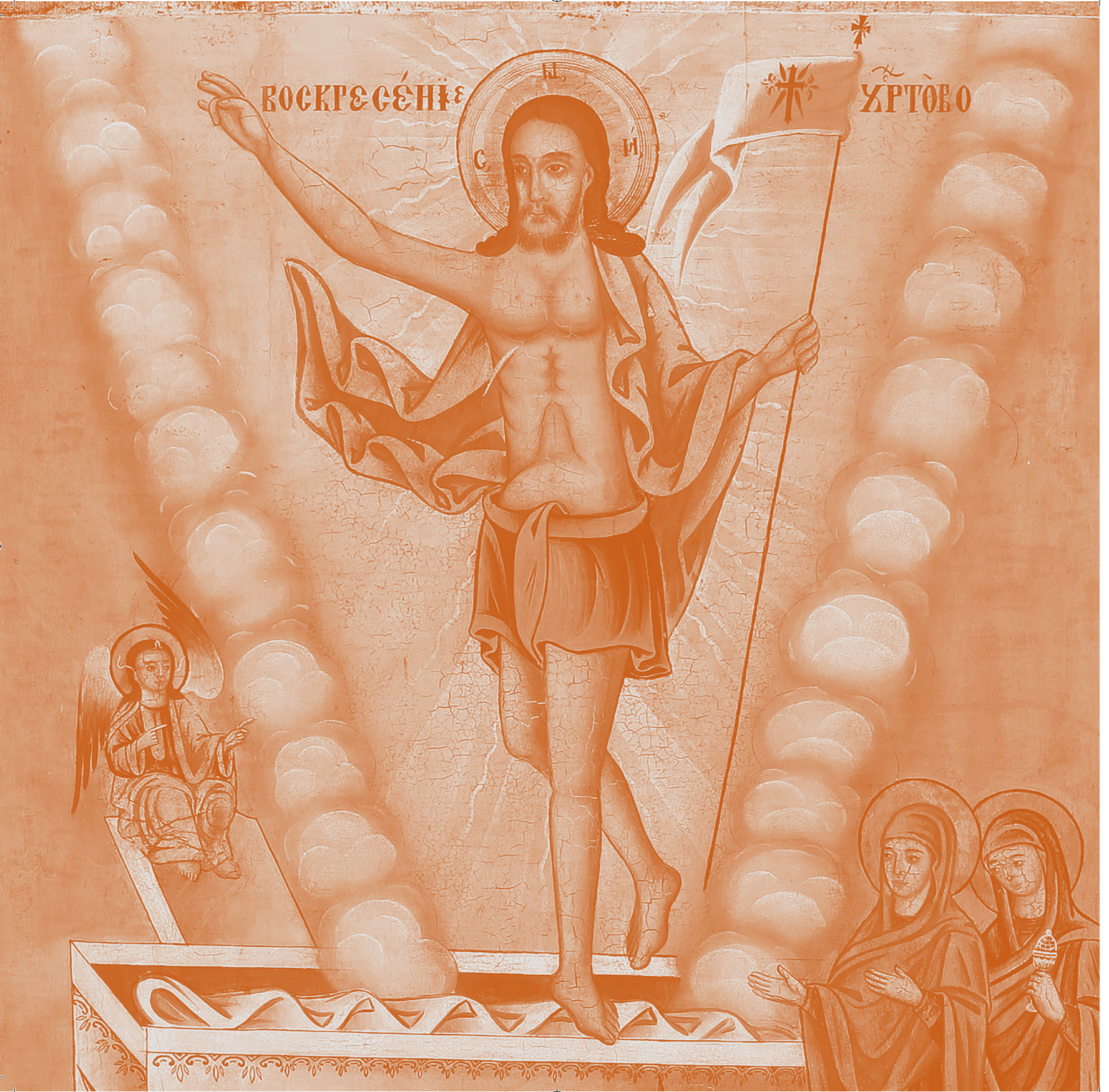
Inhoud

Voorwoord

- ◇ Inleiding (Marc Loerke en Joost Heutink) 7
- 1 De Passiecyclus (Joost Heutink) 17
- 2 De Anastasis – de afdaling van Christus in de Hades (Marc Loerke) 85
- 3 Het kruis in de Russische kunst van metalen ikonen (Stefan Jeckel) 117
- 4 De Arma Christi (Liesbeth van Es) 141
- 5 Houten kruisen en staurotheken (Joost Heutink) 153
- 6 Passiegerelateerde thema's (Joost Heutink, Liesbeth van Es en Marc Loerkes) 167
- 7 Russische paaseieren uit de tsarentijd (Stefan Jeckel) 179

Geraadpleegde bronnen 190

Over de auteurs 192

ВОСКРЕСЕНИЕ

ХРОВО

Inleiding

Marc Loerke en Joost Heutink

Et resurrexit

Het Paasfeest, de viering van de opstanding van Christus, is het belangrijkste kerkelijke feest in het christendom. De wortels van het Paasfeest gaan terug naar het joodse Pesach, waarvan de Latijnse benaming Pascha en het Griekse Πάσχα (Paska) zijn afgeleid. Sinds de vierde eeuw wordt het lijden, de dood en de verrijzenis van Christus herdacht in het zogenoemde ‘Paastriduüm’ of ‘Triduum sacrum’ (Lat. ‘heilige drie dagen’), dat begint met de avondmis van Witte Donderdag en eindigt met de vespers van Paaszondag. In de loop der eeuwen zijn er tussen de oosters-orthodoxe kerk en de rooms-katholieke kerk verschillen ontstaan in de wijze waarop de dagen van het Paastriduüm, waartoe ook Goede Vrijdag en Stille Zaterdag behoren, worden ingevuld.

Het oosters-orthodoxe christendom is in essentie volledig op Pasen gericht, het feest der feesten. De vreugde over de verlossing van de mensheid door Christus was niet alleen kenmerkend voor de vroegchristelijke gelovigen, maar is tot op de dag van vandaag karakteristiek voor de orthodoxe spiritualiteit. Het zwaartepunt van de orthodoxe interpretatie van Pasen ligt bij de overwinning van Christus op het rijk van de dood. In de Apostolische geloofsbelijdenis, die in de tweede eeuw ontstond, is dat heilsfeit verankerd in de woorden van de vijfde strofe “die nedergedaald is ter helle, de derde dag verrezen uit de doden”. In de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel uit de vierde eeuw, die in het westen vooral bekend is door de Latijnse hoogmis,

die ook door veel bekende componisten op muziek is gezet, klinkt de tekst: *Et resurrexit tertia die, secundum Scripturas* ('Hij is verrezen op de derde dag, volgens de Schriften').

In de liturgie van de Paasnacht, die in de orthodoxie de titel "Nederdaling van onze Heer en God en Verlosser Jezus Christus in de Hades" wordt deze overwinning van Christus op de dood als volgt bezongen:

"Op deze heilige en grote Paaszondag vieren wij de levenschenkende Verrijzenis van onze Heer en God en Verlosser, Jezus Christus. Christus is nedergedaald om geheel alleen het dodenrijk te bestrijden, maar Hij keerde terug en voerde een grote schare als overwinningsbuit met zich mee. Aan Hem zij de eer en de macht tot in de eeuwen der eeuwen. Amen."

(Synaxarion)

"Uit de slaap, waarin uw Lichaam rustte zijt Gij, o mijn koning en Heer, op de derde dag weer opgestaan. Uit het rijk van de dood wekte Gij Adam op, want Gij hebt de dood bedwongen. Pasen, waaruit wij leven putten, Pasen dat de wereld redding brengt."

(Exapostilarion van de Negende Ode)

"Christus verrees uit de doden, door zijn Dood overwon Hij de dood, en Leven schenkt Hij hun die zijn in het graf."

(Paastroparion)

"Van licht is nu vervuld heel de kosmos, hemel en aarde en dodenrijk. Dat nu heel de schepping de Verrijzenis van Christus viere, onze Kracht en onze Vreugde, Christus verrees uit de doden." (Derde Ode)

"Uw mateloze goedheid, beschouwden zij, die de onderwereld gevangen hield. Zij haasten zich naar uw Licht, o Christus God, en vieren het eeuwig Pasen: Christus verrees uit de doden." (Vijfde Ode)

1 Anastasis

Rusland, 16e eeuw

12½ x 11 cm

Collectie SD Worx

Centraal op deze kleine huisikoon staat Christus, omgeven door een mandorla. De poorten van de Hades zijn uit hun scharnieren gerukt en liggen in een kruisvorm op de grond. Christus heeft Adam bij zijn pols gevat en beweegt zich weer naar boven, zoals is af te leiden aan de stand van zijn voeten. Achter Adam zijn David en Salomo, Johannes de Voorloper, de profeet Daniël en een andere profeet te herkennen. Tegenover Adam staat Eva, met achter haar Abel, Mozes en een oudtestamentische voorvader. Deze kleine ikoon doet sterk denken aan vroege, Byzantijnse afbeeldingen van de Anastasis, vooral omdat de Hades zich niet opent aan de voeten van Christus, maar het gehele verhaal zich in het duister van de onderwereld afspeelt.

De dood, die het gevolg is van de zonde van de mens, heeft door Christus' overwinning niet meer het laatste woord. Daar waar in de oosters-orthodoxe kerk de verlossing door Christus voorvloeit uit zijn *opstanding*, ziet de westerse kerkleer die verlossing van de mensheid vooral verwezenlijkt door de *kruisdood* van Christus. Deze 'westerse' interpretatie van het lijden, de dood en de opstanding van Christus is sterk gebaseerd op de verzoeningsleer die Anselmus van Canterbury (ca. 1033 – 1109) in zijn werk *Cur Deus Homo* (waarom God mens werd) uiteenzette. Anselmus stelt dat de mens door zonden te begaan, zijn verplichting van gehoorzaamheid en eer aan God niet is nagekomen en daardoor God heeft onteerd. Deze misdaad moet door eerherstel, hetzij door straf, hetzij door voldoening, teniet worden gedaan. De mens is echter zelf niet in staat om dit eerherstel te realiseren omdat de eer van God zo onmetelijk groot is dat daar geen menselijk berouw tegen opweegt. Doordat Christus, die mens werd en tegelijkertijd God bleef, vrijwillig lijdt en sterft zonder ooit een enkele zonde te hebben begaan, wordt de schuld voor alle mensen ingelost. De verzoening van de mens met God wordt zo in juridische zin bewerkstelligd door het lijden en sterven van Christus als plaatsvervangende genoegdoening. De opstanding uit de dood is in dat perspectief vooral een bekrachtiging van deze verzoendaad. Ook na de Protestantse Reformatie in de 16^e eeuw blijft de verzoeningsleer van Anselmus van grote invloed in zowel de protestante als rooms-katholieke kerk. Het Paasfeest blijft dan weliswaar vanwege de liturgische traditie het hoofdfest van het kerkelijk jaar, maar Goede Vrijdag wordt in die tijd steeds meer gezien als de dag waarop het belangrijkste heilsfeit plaatsvindt. In de laatste eeuwen wordt in de meeste protestantse kerken het zwaartepunt weer bij de opstanding van Christus gelegd. Niet, zoals in de orthodoxe kerk, bij de nederdaling ter helle, maar bij de opstanding van Christus uit het graf.

Dit accentverschil tussen oost en west is ook in de beeldende kunst terug te zien. In de religieuze kunst van de rooms-katholieke kerk wordt een sterke nadruk gelegd op het lijden en sterven van Christus. In nagenoeg iedere rooms-katholieke kerk is een afbeelding van de Kruisiging of een kruisbeeld te vinden. Tijdens de Beeldenstorm vernietigden protestanten deze schilderijen en beelden. Met name in lutherse kerken namen afbeeldingen van het Laatste Avondmaal hun plaats in.

2 Anastasis (Opstanding van Christus)

Bulgarije, ca. 1800

88 x 65 cm

Particulier bezit

Op deze Bulgaarse ikoon zijn Griekse, Russische en West-Europese invloeden te herkennen, hetgeen gezien de geografische ligging en de geschiedenis van het land wellicht niet geheel verwonderlijk is. Het Kerkslavische opschrift is een aanwijzing dat de ikoon voor een aan de Russisch-orthodoxe kerk verwante geloofsgemeenschap was bedoeld. Het opschrift luidt: Воскресень Христово (Voskresjenie Christovo), wat “Opstanding van Christus” betekent. Het heldere kleurgebruik en de grote contrasten zijn een onmiskenbaar Griekse invloed. De iconografie laat daarentegen duidelijk westerse invloed zien. In tegenstelling tot de traditionele paasiconografie, die de nederdaling van Christus uitbeeldt, wordt hier de opstanding uit het graf getoond. Christus, omgeven door stralend fel licht treedt als triomfator uit zijn graftombe. In zijn linkerhand houdt hij een banier, terwijl hij met zijn rechterhand een zegenend gebaar maakt. In de voorgrond zijn drie soldaten afgebeeld, die de wacht moesten houden bij het graf. Een van de drie zit nog te slapen, de andere twee worden overrompeld door het felle licht. Rechts naderen de zogenoemde mirredragende vrouwen, die op Paasmorgen het lichaam van Christus wilden balsemen, de tombe. Een engel, die op de weggenomen afdeklap zit, wacht hen op om hen het goede nieuws van de opstanding te verkondigen.

In de kerkelijke kunst van de oosters-orthodoxe kerk is de passie van Christus slechts een bijzaak, laat staan dat men de pijn en de emotie die de kwellingen die Christus moet ondergaan met zich meebrengen toont. De nadruk ligt daar op de overwinning van Christus op de dood. Dit is ook terug te zien in de benaming en de betekenis van de iconografie van de Stille Zaterdag, die de verrichtingen van Christus in het dodenrijk uitbeeldt. Volgens de uitleg van de rooms-katholieke kerk is deze nederdaling slechts een van de vele belangrijke daden van Christus.

Nedergedaald ter helle

De meeste orthodoxe christenen geloven in een werkelijk gebeurde nederdaling van Christus in het rijk van de dood. De vertaling ‘nedergedaald ter helle’ wekt hierbij de indruk dat het zou gaan om de toestand die we tegenwoordig als hel zouden omschrijven: een plaats van eeuwige en uitzichtloze pijn en verderfenis als straf voor de zonde. In de context van de geloofsbelijdenis wordt met hel echter iets anders bedoeld. De door Augustinus al genoemde en door de Middeleeuwse scholastiek uitgewerkte indeling van de onderwereld onderscheidt vier verschillende gebieden: het limbus patrum (voorgeborchte der vaders), het limbus puerorum (voorgeborchte der kinderen), het vagevuur en de hel. De nederdaling van Christus in het dodenrijk heeft in deze zin betrekking op het limbus patrum, het voorgeborchte waarin de rechtvaardigen die stierven vóór de opstanding van Christus verbleven. Voorbeelden van deze rechtvaardigen zijn oudtestamentische ‘voorvaders’ als Adam en Eva, de koningen David en Salomo, en de profeten Daniël en Jesaja. Echter, volgens sommige theologen wachtten in het limbus patrum ook rechtschapen heidenen op hun verlossing. Ook al hadden deze heidenen in de strikte betekenis mogelijk geen zonden begaan, volgens de katholieke leer waren zij met de erfzonde belast en was daarom ook voor hen de verlossing door Christus noodzakelijk. Een kleine groep katholieke theologen, onder wie Thomas van Aquino, was van mening dat het verblijf van Christus in het limbus patrum ook gevolgen had voor de andere delen van de onderwereld, maar dat die daar niet tot volledige verlossing had geleid. De zielen in het vagevuur mochten door Christus’ nederdaling tenminste hopen op verlossing, terwijl de verdoemden in de hel

voor eeuwig veroordeeld bleven. Bij de protestantse theologen werd de nederdaling ter helle nog weer anders uitgelegd. Waar Maarten Luther (1483-1546) er nog van uitgaat dat Christus inderdaad na zijn sterven afreisde naar de hel om staande in de poort van de hel zijn overwinning aan de duivel en de verlorenen te verkondigen, heeft Johannes Calvijn (1509-1564) daar een totaal andere opvatting over. Volgens Calvijn, wiens gedachtegoed van grote invloed is geweest op de kunst en cultuur van de Lage Landen, wordt met de nederdaling ter helle het dieptepunt van het lijden van Christus aan het kruis, tijdens de drie uur durende duisternis bedoeld. Tijdens deze duisternis lijdt Christus zulke diepe helse smarten dat hij uitroept: “Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?” (Mat. 27: 46). De Heidelbergse Catechismus spreekt van de “onuitsprekelijke benauwdheid, smarten, verschrikking en helse kwelling, in welke Hij in zijn ganse lijden, gezonken was...” (zondag 16 vr. en antw. 44) en plaatst daarmee de nederdaling ter helle in feite vóór het sterven van Christus.

Beeldtaal van de Nederdaling

De iconografie van het verblijf van Christus in de onderwereld, in het westen ook wel ‘Hellevaart van Christus’ of ‘Christus in Limbo’ genoemd, toont de verlossing van de oudtestamentische rechtvaardigen uit het limbus patrum. Op sommige westerse, met name Middeleeuwse, afbeeldingen van de Hellevaart zijn soms ook zondaren in de vlammen van de hel te zien. Zij verblijven op een andere plek dan het limbus patrum en hebben geen uitzicht op verlossing. Hun aanwezigheid in de voorstelling diende vooral als waarschuwing en vermaning voor gelovigen om niet aan de verleidingen van het kwaad toe te geven.

In de orthodoxe theologie is de afbeelding van de nederdaling van Christus in het dodenrijk (ook wel Hades genoemd) daarentegen van centrale betekenis, aangezien daarin het belang van de dood en de opstanding in een beeld wordt samengevat. De overwinning van Christus op de dood geldt als onderpand voor de toekomstige opstanding van de gehele schepping. Vanwege het theologische belang van deze soteriologische uitleg worden vragen over de aard van de onderwereld en wie er in verblijven, hoe interessant die ook mogen zijn, naar de achtergrond verdrongen. De oosters-orthodoxe

3 Anastasis

Griekenland, 17e eeuw

31½ x 25½

Collectie SD Worx

Het Griekse Opschrift van deze ikoon luidt: *Αναστασις του Χριστου* (Anastasis tou Christou), wat “Opstanding van Christus” betekent. De ikoon toont de orthodoxe iconografie van Pasen, namelijk de Nederdaling van Christus ‘ter helle’, oftewel de nederdaling in de Hades, het rijk van de dood. De iconografie van de Anastasis wordt beschreven in hoofdstuk 2.

uitleg van de Hades is die van een niet nader gedifferentieerde verblijfplaats van alle gestorven zielen, waarin het donker overheerst. De nederdaling van Christus brengt de bevrijding uit deze duistere gevangenis teweeg. Of alle gestorvenen bevrijd worden of alleen de rechtvaardigen uit het Oude Testament en de rechtschapen heidenen, is theologisch niet opgehelderd. Ook is onzeker of de gestorvenen met Christus zijn opgestaan of dat hen alleen het heil van de verlossing is verkondigd, en daarmee de hoop op een toekomstige opstanding wordt gegeven. Op grond van de Bijbeltekst “Op dat moment scheurde in de tempel het voorhangsel van boven tot onder in tweeën, en de aarde beefde en de rotsen spleten. De graven werden geopend en de lichamen van veel gestorven heiligen werden tot leven gewekt; na Jezus’ opstanding kwamen ze uit de graven, gingen de heilige stad binnen en maakten zich bekend aan een groot aantal mensen.” (Mat. 27: 51-53) lijkt de uitleg toch in de richting van een fysieke opstanding en het binnentreden in de Glorie van God te gaan. Volgens de orthodoxe uitleg staat op zijn minst vast dat de rechtvaardigen uit het Oude Testament zijn opgestaan en voor Gods aanschijn mochten treden. Door hun opstanding mogen alle gelovigen hopen op verlossing bij het Laatste Oordeel. Vandaar ook dat orthodoxe afbeeldingen van de Nederdaling van Christus de titel Anastasis dragen, dat is afgeleid van het Griekse woord *Αναστασιός* (Anastasios), dat ‘Opstanding’ betekent.

Over dit boek

In dit boek wordt de oosters-orthodoxe beeldtaal met betrekking tot de passie en de opstanding van Christus behandeld aan de hand van verschillende thema’s. In hoofdstuk 1 wordt ingegaan op de passiecyclus, de gebeurtenissen vanaf het Laatste Avondmaal tot de graflegging. Hoofdstuk 2 behandelt de iconografie van Pasen; de nederdaling in het rijk van de dood en de opstanding uit het graf. In de daaropvolgende drie hoofdstukken (3 tot en met 5) wordt ingegaan op specifieke thema’s, zoals metalen kruisen, staurotheken en de passiewerktuigen. Ikonen die gerelateerd zijn aan de passie en opstanding van Christus maar niet bij een specifiek onderwerp horen, worden behandeld in hoofdstuk 6 (Passiegerelateerde thema’s). Omdat de traditie van de paaseieren zo nauw verweven is met de orthodoxe theologie en de ikonenkunst is het laatste hoofdstuk van dit boek gewijd aan dit thema.

Verantwoording

Zoals in deze inleiding al kort werd genoemd en in hoofdstuk 2 uitgebreider zal worden toegelicht, zijn er meerdere benamingen voor de begrippen ‘opstanding’ en ‘nederdaling ter helle’. In dit boek is ervoor gekozen de titel van de Paasikoon te beperken tot ‘Anastasis’. Naar de mening van de auteurs doet deze benaming recht aan vrijwel alle iconografische varianten. In de beschrijvingen van de desbetreffende ikonen wordt nader gespecificeerd of het om de opstanding uit het graf, de nederdaling in het rijk van de dood, een andere variant of een combinatie van varianten gaat. Met betrekking tot de nederdaling worden de benamingen ‘ter helle’, ‘in de Hades’ en ‘het rijk van de dood’ min of meer uitwisselbaar gebruikt.

De auteurs hebben er voor gekozen om in de bijschriften van de houten ikonen het materiaal en de techniek (eitempera op gesso op hout) niet te vermelden, omdat deze voor alle afgebeelde ikonen hetzelfde zijn. Wanneer sprake is van een ander materiaal dan hout, zoals brons, wordt dit vermeld.

Op veel plaatsen wordt verwezen naar een Bijbelgedeelte. Soms gebeurt dat met een korte verwijzing in de tekst, maar vaak zijn ter verduidelijking ook de betreffende verzen in hun geheel overgenomen. In die gevallen is gebruik gemaakt van de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV, 2004), een oecumenische vertaling door het Nederlands Bijbelgenootschap. Ook de schrijfwijze van Bijbelse namen en plaatsen is uit de NBV overgenomen.

In dit boek wordt, net als in eerdere uitgaven van het Ikonenmuseum Kampen, het woord ikoon met een k in plaats van een c geschreven. De reden om af te wijken van de voorkeurspelling is om de oorsprong van het Griekse woord ‘eikon’ (εἰκών, ‘beeld’) te benadrukken. Het woord iconografie wordt wel volgens de voorkeurspelling geschreven. Bij het omzetten van de cyrilische schrijfwijze van namen, plaatsen of iconografieën is (waar mogelijk) een Nederlandse transliteratie van het Kerkslavisch of Russisch gebruikt. Hiervan is afgeweken wanneer een bepaalde Nederlandse of internationale schrijfwijze naar de mening van de auteurs meer gangbaar was.

Дохляеи. ввпг. вств
кхчесокоуе уне дседи
Уоѡѡ укрѡ снѡ вств
ксоѡ потиснѡть

Аще сего постиши
Неси
жаре
ни расп
кво ѡтпав
жаре ма
и хв

Толо че
аще сиенн
ли невин
кочуона
ѡс сметн
лактинн
напсазѡе
мъ

Мер
30
дег
жнш
мѡ в годѡ
мѡтѡ безѡ
ннѡ нежѡ
туплѡ

Тн
ѡврѡ
прелестнн
отечестнн
ро трѡщѡе
того радн
тн его лѡва
етѡ

Писолм
дк естѡ зап
бе дѡнашѡ неп
лаъ вину ка
знити

Саре х
да кзгоннѡ
оннѡ кзсек
Землѡ

Таравѡ
ѡне дѡ уѡ м
ре ѡзлони
ѡне ѡтсѡ
ѡне ѡтсѡ

Хиерѡсѡ
ѡне ѡтсѡ
ѡне ѡтсѡ
ѡне ѡтсѡ
ѡне ѡтсѡ

Озе
лагѡ
ѡтѡ
ѡтѡ
ѡтѡ
ѡтѡ
ѡтѡ

Глава
Чѡро
повѡ
вленѡ
онѡ
Лѡ

РОБОЛИТЕЛНОЕ
СУДИЩЕ
МѡЮМЪ СѡРЕИ НА КСѡ
ХРѡМОМЪ СПѡИТЕЛЕ
СМИРОС

ѡрослѡмнѡ ѡтсѡ
спѡ поне бе онѡ себѡ снѡмъ
спѡти се ѡтсѡ
ѡносѡ благодѡне
ре ѡтсѡ
ѡносѡ разбоиннѡ ѡсѡднхѡмъ

Het lijden en de opstanding van Christus in de beeldtaal van Griekse en Russische ikonen

Onder redactie van Joost Heutink en Marc-Oliver Loerke

Pasen is het belangrijkste christelijke feest. Op veel ikonen staan de verrijzenis van Christus en zijn overwinning op het rijk van de dood centraal. Daarnaast bestaat er een rijke traditie van afbeeldingen van het lijden en sterven van Christus. In dit rijk geïllustreerde boek wordt de fascinerende beeldtaal van Russische en Griekse ikonen rond de lijdenstijd en Pasen toegelicht. Vervolgens komen fraai versierde Russische paaseieren, bronzen kruisen en ikonen van de Moeder Gods aan bod.

NUR 649
ISBN 978 90 435 2665 4

9 789043 526654

uitgeverij in samenwerking met

**IKONENMUSEUM
KAMPEN**